

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ “DİRSƏ XAN OĞLU BUĞAÇIN BOYU”NDA AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBU XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏZAHÜRÜ

Giriş. Üslub estetik xüsusiyyətə malik olan yazı dilini təmsil etsə də, bu anlayış dilçilər tərəfindən daha da genişləndirilərək dilin keyfiyyətlərini ortaya qoyan bütün ifadə üsullarını özündə ehtiva etmişdir. Dil insanın öz fikirlərini ifadə etmək üçün istifadə etdiyi vasitədirsə, üslub da müəyyən bir sahə ilə bağlı fikirləri reallaşdırmaq üçün insanın müxtəlif vasitələr içindən məqsədəuyğun seçimidir. Dilçilik elminin də bir bölməsi olan “Üslubiyyat”da ədəbi dilin fəaliyyəti, nitq prosesi, bu prosesin reallaşması zamanı ortaya çıxan normalar, onların üslubi imkanları tədqiq olunur. Ümumi dilçilikdə olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də üslublarla bağlı mübahisəli və mürəkkəb fikirlər, mülahizələr mövcuddur.

Ailə-məişət üslubu və onun xüsusiyyətləri. Ailə-məişət üslubu ədəbi dilin ən kütləvi üslubu olub, insanların gündəlik, məişət əlaqələrini təmin edən, dil vasitələrinin sərbəst seçimi ilə xarakterizə olunan üslubdur. Daha çox ailə, məişət həddləri daxilində istifadə olunan danışq tərzinə məişət və ya ailə-məişət üslubu deyilir. Sosial və peşə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəs hiss və düşüncələrini ifadə etmək, gündəlik məsələləri müzakirə etmək və onlarla bağlı fikir mübadiləsi aparmaq üçün bu üslubdan istifadə edir.

Ailə-məişət üslubunun *əsas funksiyası* insanlar arasında gündəlik, məişət əlaqələrini təmin edən *ünsiyyət funksiyası*, *əhatə dairəsi* isə ailədə, dostlar və tanışlar arasında, həmkarlarla ünsiyyət zamanı, mağazada, küçədə və ya hər hansı digər qeyri-rəsmi şəraitdə baş verən - *məişət münasibətləridir*.

Ailə-məişət üslubu xarakterik olaraq aşağıdakı xüsusiyyətləri əhatə edir:

1. Bu üslub əsasən şifahi kommunikasiyaya xidmət edir və bütün digər funksional üslublar kimi həm şifahi, həm də yazılı formada mövcuddur.
2. Ünsiyyət qeyri-rəsmi şəraitdə və danışanların münasibətlərinin qeyri-rəsmi olması ilə xarakterizə olunur.
3. Spontan və ya təşkil olunmamış nitqdən istifadə olunur.
4. Məişət üslubunun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərinə sərbəstlik, sadəlik, təbiilik və yığcamlıq daxildir.
5. Bu üslub nitq etiketləri ilə zəngindir və məcazlardan, emosional-ekspressiv leksikadan, frazeologizmlərdən geniş istifadə olunur, lüğət tərkibini ümumişlək sözlər, lorü çalarlı məişət leksikası təşkil edir.
6. Qeyri-verbal vasitələr – mimika, jest və intonasiya mühüm rol oynayır.
7. Bu üslubda bəzən jarqon və vulqar sözlərə, dialektizmlərə rast gəlinir, inversiyaya yol verilir.

Ailə-məişət üslubunun təşəkkülü ilə bağlı təsnifatlar. Azərbaycan ədəbi dili funksional üslublar sistemində xüsusi yeri olan ailə-məişət üslubu bütün üslubların mərkəzində dayanır və kütləliliyi ilə seçilir, bu üslubdan gündəlik danışqda istifadə edilir. Ədəbi dil tarixinə nəzər saldıqda, görürük ki, bəzən “danışq dili”, “danışq üslubu”, bəzən də “dialekt xüsusiyyəti” adlandırılmış, bir çox hallarda müstəqil funksional üslub hesab olunmamışdır. Ailə-məişət üslubunun funksional üslublar sistemində mövqeyi ilə bağlı görkəmli tədqiqatçıların müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Görkəmli dilşünas, türkoloq Bəkir Çobanzadə “Türk dili” kitabında üslublardan bəhs edərkən qeyd edir ki, “ədəbi dili biz başlıca iki qismə ayırmalıyıq: birinci – bədii əsərlərin dili, ikinci – elmi əsərlərin dili” [1, s. 193]. Alim burada nəinki ailə-məişət üslubundan, hətta publisistik və rəsmi-ışğuzar üslublardan da bəhs etmir. Azərbaycan ədəbi dili funksional üslublarının ilk görkəmli tədqiqatçısı Əbdülzəl Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” kitabında dilin üslub qatlarından ibarət olduğunu, bu qatların təfəkkür tərzinə görə fərqlənən ifadə tərzinin məqsədəuyğun ifadəlilik vasitələri sistemi əsasında yarandığını göstərir və əlavə edir ki, bədii, elmi və ictimai-siyasi təfəkkür tərzlərinə müvafiq olaraq üç cür də ifadəlilik sistemi formalaşmış və nəticə olaraq üç üslub meydana çıxır: 1. Bədii təfəkkür sistemi – bədii üslub; 2. Elmi təfəkkür sistemi – elmi üslub; 3. İctimai-siyasi təfəkkür sistemi – ictimai-siyasi üslub” [2, s. 31]. Ə.Dəmirçizadə ictimai-siyasi üslubu öz növbəsində a) rəsmi və b) qeyri-rəsmi budaqlara ayıraraq əlavə edir ki, “ədəbiyyatda bəzən “qəzet üslubu”, “mətbuat dili”, “ailəvi üslub”, “kütləvi dil”, “kütləvi danışq üslubu” və bu kimi adlarla müxtəlif üslublar deyə qeyd olunan “üslublar”, əslində, ictimai-siyasi üslubun qeyri-rəsmi budağına mənsub qollardır ki, bəzən şərti mənada, yəni “üslub qolu” mənasında biz də onu üslub adlandırma bilərik” [2, s. 37].

Ailə-məişət üslubunun funksional üslublar sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi baxımından Afad Qurbanovun “Dil və üslub” əsəri də diqqəti cəlb edir. Xüsusilə funksional üslubların diferensiasiyasının tarixi xarakter daşması barədəki mülahizələr, eyni zamanda həmin mülahizələr əsasında təqdim edilmiş sxematik bölgü kifayət qədər əsaslıdır və alim əsasən bu üslubi fərqliliyi “I. Yazıyaqədərki dövrlərdə funksional üslublar və II. Yazı ənənəsindən sonrakı dövrlərdə funksional üslublar” deyə iki mühüm dövrə ayırır [3, s. 23-25].

A.Qurbanov ədəbi danışq üslubundan bəhs edərkən yazır ki, “*Dilçilik elmində ədəbi danışq üslubu haqqında fikir müxtəlifliyi vardır. Bəzi alimlər bu dil hadisəsini üslub hesab etmirlər. Bəzi dilçilər isə bunu üslub kimi qəbul edir, lakin bu üslubun istifadə olunmasına dair müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Belə ki, bəziləri bu üslubun ancaq məişətdə, digərləri isə yalnız elmi məclisdə işlədiyini göstərir. Bu fikirlər ədəbi danışq üslubunun istifadəsini, doğru olmayaraq, son dərəcə məhdudlaşdırır*” [3, s. 26].

A.Qurbanov ədəbi danışq üslubu ilə bağlı mübahisələri nəzərdən keçirərək, ədəbi danışq üslubunun “rəsmi ədəbi danışq üslubu və qeyri-rəsmi ədəbi danışq üslubu” deyə iki mikroüslubdan ibarət olduğunu yazır [3, s. 26].

²⁴ Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent samiremardanova@gmail.com

Ailə-məişət üslubunu qeyri-rəsmi ədəbi danışiq mikroüslubuna daxil edən A.Qurbanov "Ümumi dilçilik" dərsliyində funksional üslubları altı yerə bölmür:

1. Ədəbi danışiq üslubu.
2. Bədii üslub.
3. Elmi üslub.
4. Publisistik üslub.
5. Rəsmi üslub.
6. Epistolyar üslub [4, s. 211-229].

Tofiq Hacıyevin funksional üslub anlayışına baxışları, əsasən onun Azərbaycan ədəbi dili tarixi üzrə araşdırmalarında əks olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin görkəmli tədqiqatçısı göstərir ki, ədəbi dilin tarixi norma ilə yanaşı üslublarm tarixidir [5, s. 30-33].

Elmi-dilçilik ədəbiyyatında Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları, o cümlədən ailə-məişət üslubu haqqında mövcud fikirləri tənqidi təhlil əsasında ümumiləşdirib üslubşünaslığın nəzəri-metodoloji imkanları əsasında müasir Azərbaycan ədəbi dilinin beş funksional üsluba bölmədiyünü və ya beş funksional üslub formasında təzahür etdiyini söyləyə bilərik:

- 1) ailə-məişət üslubu, 2) publisistik üslub, 3) bədii üslub, 4) elmi üslub, 5) rəsmi-işgüzar üslub.

Azərbaycan folklorunun dilində ailə-məişət üslubu. Azərbaycan folklorunun dili ailə-məişət üslubunun həm tipologiyasını, həm də xalq ədəbiyyatının dilinə təsirinin geniş miqyasını müəyyənləşdirmək baxımından zəngin materialı əhatə edir. Azərbaycan folklorunun dilində ailə-məişət üslubu xüsusiyyətləri üç poetexnoloji mühitdə reallaşır: 1. xalq şeirinin dilində; 2. nağıllarm dilində; 3. dastanların dilində. Hər üç halda üslub ya birbaşa (məsələn, ailə-məişət mərasimlərində, ailə-məişət nağıllarında, dastanlarında və s.), ya da dolayısı ilə əks olunur. Bu xüsusiyyətlər xalq nəsr dilində, xüsusilə, nağıl təhkiyəsində, dastanlarda daha aydın əks olunur ki, bu, əsasən, onların dilindəli dialoqlar üçün səciyyəvidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında ailə-məişət üslubunun əksi. Dastanların Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatının, adət-ənənələrinin, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, ailə-məişətinin və s. öyrənilməsində əvəzsiz rolu vardır. Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı ilk orta əsrlərin ən mötəbər və zəngin abidəsidir. Bu böyük abidədə oğuz-türk mədəniyyəti, onların qədim tarixi, həyat tərzii, ailə münasibətləri təsvir edilmiş, oğuz ailəsinə xas xarakterik xüsusiyyətlər, onların təfəkkür tərzii, milli-mənəvi və əxlaqi dəyərləri təsvir olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü dövrünün ən möhtəşəm abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu ailə-məişət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından əvəzsiz kitabdır. Dastanın ayrı-ayrı boylarında bir çox nitq situasiyalarında (ər-arvad, valideyn-övlad, bacı-qardaş, qardaş-qardaş və s.) ailə-məişət üslubu xüsusiyyətlərinin geniş mənzərəsi verilmişdir. **"Dirsə xan oğlu Buğacın boyu"** ədəbi-bədii dilimizin nümunəsi olaraq bu xüsusiyyətləri özündə daha sıx, rəngarəng və təsirli şəkildə əks etdirir.

Qədim adət-ənənələrə görə Oğuz elində qadına böyük ehtiram ifadə olunur, qadının ailədə, cəmiyyətdə tutduğu mövqə yüksək qiymətləndirilir. Dirsə xanın xatununa müraciətində də bu ehtiram, sevgi yüksək bədii sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur:

*"Bəri gəlgi, başum baxtı, evim taxtı,
Evdən çıxub yürüyəndə səlvii boylum!
Topuğında sarmaşanda qara saçlum,
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlum,
Güz almasına bənzər al yanaqlum!
Qavunum, verəgim, döləgüm!"* [6, s. 25-26].

Bu müraciətdə işlənən ifadələr (*başum baxtı, evim taxtı, səlvii boylum, qara saçlum, çatma qaşlum, dar ağızlum, al yanaqlum* və s.) ailə-məişət üslubunun səciyyəvi əlamətləridir.

Oğuz elində qadınlar ərələrinə qarşı vəfali və sədaqətli idirlər. Bunu xatununun Dirsə xana müraciətində görmək mümkündür:

*"Xan babamun göygisi,
Qadın anamın söygisi,
Atam-anam verdiği,
Göz açuban gördüğüm,
Könül verib sevdigim
A Dirsə xan!"* [6, s. 30].

İstər Dirsə xanın xatununa, istərsə də xatununun Dirsə xana müraciətində təkrarlardan, eyni nitq modellərindən (*başum baxtı, evim taxtı*) istifadə olunur ki, bu ifadələrin hamısı oğuz-Azərbaycan ailə-məişət münasibətlərindən irəli gələn funksional üslub hadisəsidir.

Boyda ailə-məişət üslubu xüsusiyyətlərinə ata-oğul ünsiyyətində ana-oğul ünsiyyətinə nisbətən daha az təsadüf edilir. Oğuz elində ana haqqına Tanrı haqqı kimi baxılır, ana Tanrı səviyyəsində qiymətləndirilir.

Dirse xanın xatununun ovda ölümcül yara almış oğlu Buğaca müraciətində ailə-məişət üslubunun məhz qadın-ana nitqi üçün səciyyəvi xüsusiyyətləri əks olunmuşdur:

*“Qara qıyma gözlərin uyxu almış, açğıl axı,
Ol ikicə süniücügün uzun olmuş, yığsur axı,
Tanrı verən tatlı canın seyranda imiş, endi dəxi,
Üz-gözündə canun varsa, oğul, xəbər mana!
Qara başım qurban olsun, oğul, sana!”* [6, s. 32].
Ana öz təbii hissələrini dualarla ifadə edir:

a) *gözlərin uyxu almış* – “ölüm səni haqlamış” deməkdir (“kitab”da “yuxu”ya “kiçik ölüm” deyilir), ona görə də ana “açğıl axı” deməklə oğlunun dirilməsini diləyir;

b) *ikicə süniücügün uzun olmuş* – bu günə qədər işlədilən “iki ayağını (qıçlarını) uzadıb ölmək” frazeminin qədim ekvivalentidir, “yığsur axı” isə “ayağa dur” mənasındadır;

c) *tatlı canın seyranda imiş* – onu bildirir ki, yatan adamın ruhu onun bədənini tərk edir, göylərdə dolaşır, əgər qayıdırsa, adam dirilir, qayıtmırsa, ölür – ana “endi dəxi” deməklə Tanrıdan oğlunun ayılmasını – dirilməsini istəyir.

Göründüyü kimi, oğuz elində ailə-məişət həyatı kimi ailə-məişət üslubu da qədim inamlarla sıx bağlıdır. Bu da təsadüfi deyil, çünki islam dinini qəbul etmiş oğuz-azərbaycanlılarının həm o dövrdə, həm də bugünkü dövrdə duaları, alqış-qarğışları tanrıçılıq inamına əsaslanır.

Dirse xanın xatunu o qədər dərdlənir ki, oğlunun ova çıxdığı yerlərə - təbiətə qarğayır:

*“Aqar sənin suların Qazlıq dağı,
Aqar kibi, aqmaz olsun!
Bitər sənin otların, Qazlıq dağı,
Bitər ikən bitməz olsun!*

*Qaçar sənin keyiklərin, Qazlıq dağı,
Qaçar ikən qaçmaz olsun, daşa dönsün! ...”* [6, s. 32].

Dastanda qarğışların işlənməsi ailə-məişət üslubu üçün tamamilə məqbul sayılır. Həmçinin dərdli ananın yeganə oğlunun bu vəziyyətə düşməsində hamını, hər şeyi günahlandırması və dilinə ən ağır, ən acı sözləri gətirməsi də tamamilə təbii qəbul olunur və xalq məişətinin (və dilinin) koloritini əks etdirir.

Boyda aldadılmış atasının ölümcül yaraladığı oğul dərddən özünü itirmiş anasına deyir:

*“Bərü gəlgil, ağ südin əmdigim qadunım ana!
Ağ birçəklü, izzətli canım ana!
“Aqar” ayıda sularına qarğamağıl,
Qazlıq dağının günahı yoqdur.
Bitərlidə otlarına qarğamağıl,
Qazlıq dağının suçu yoqdur.
... Qarğar isən, babama qarğa,
Bu suç, bu günah babamdandır”* [6, s. 33].

Buğacın nitqində uç məqam var:

a) oğulun anaya ehtiramı (bu *ağ südin əmdigim qadunım ana, ağ birçəklü, izzətli canım ana* ifadələrində əks olunur);

b) ananın qarğışlarının ünvanının doğru-düzgün olmaması;

c) günahın atasında – Dirse xanda olmasını söyləməsi (burada da qəzəb-nifrət yox, yalnız inciklik var: *qarğar isən, babama qarğa...*).

Hər üç halda oğul, nə qədər ağır vəziyyətə düşsə də, anasına təskinlik verir və bu təskinliyin ifadəsi olan sözlər sadəcə ozan təxəyyülünün məhsulu deyil, bu günə qədər Azərbaycan ailəsinin dilində işlənən, eposun dilinə də məhz ümumxalq dilindən keçmiş sözlərdir.

Nəticə. Azərbaycan folklorunun bir çox örnəkləri, xüsusən də müxtəlif mərasim, eləcə də mövsüm nəğmələri, nağıllar öz ideya mənbəyini bilavasitə məişət münasibətlərindən aldığı kimi, tarixi-qəhrəmanlıq salnamələri olan dastanlarımızda da sosial münasibətlər, ailə-məişətlə bağlı kulturoloji faktlar kifayət qədərdir. Bu zəngin mirasın dili ailə-məişət üslubunun fonetik, leksik və sintaktik maneraları ilə zəngindir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Dirse xan oğlu Buğacın boyu”nda ailə-məişət üslubu xüsusiyyətləri ərin arvada, arvadın ərə, ananın oğula və oğulun anaya müraciəti kontekstində daha çox müşahidə olunur. Və bu müraciətlərdə üslub xüsusiyyətləri əsasən ailə-məişət leksikası, müxtəlif xitab-müraciətlər, frazeologizmlər, dualar və qarğışlar fonunda nəzərə çarpır. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, müxtəlif dövrlərdə yaranan folklor nümunələrinin, dastan və nağılların dilinin üslublar kontekstində, xüsusən də ailə-məişət üslubu fonunda təhlili bu üslubun təşəkkül və formalaşması, inkişaf tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. Nəşr. haz. M.Adilov. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, IV c., 200 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 272 s.
3. Qurbanov A. Dil və üslub, Bakı: APU, 1992, 48 s.
4. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II c. Bakı: Elm, 2011, 532 s.
5. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. I c., I h., Bakı: Elm, 2016, 496 s.

Açar sözlər: ədəbi dil, funksional üslublar, ailə-məişət üslubu, folklor, Kitabı-Dədə Qorqud

Key words: literary language, functional styles, family–everyday life style, folklore, "The Book of Dede Korkut"

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Dirse xan oğlu Buğacın boyu”nda ailə-məişət üslubu xüsusiyyətlərinin təzahürü

Xülasə

Məqalədə ailə-məişət üslubu və onun xüsusiyyətləri, Azərbaycan ədəbi dili funksional üslublar sistemində ailə-məişət üslubunun mövqeyi, bu üslubla bağlı görkəmli tədqiqatçıların müxtəlif təsnifatları nəzərdən keçirilir. Tədqiqatlar göstərir ki, ailə-məişət üslubu xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində Azərbaycan folklorunun, xüsusilə dastanların rolu əvəzsizdir. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilk orta əsrlərin ən mötəbər və zəngin abidəsi hesab olunur.

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Dirse xan oğlu Buğacın boyu”nda ailə-məişət üslubu xüsusiyyətləri araşdırılır. Boyda üslub xüsusiyyətləri ərin arvada, arvadın ərə, ananın oğula və oğulun anaya müraciəti kontekstində müşahidə olunur ki, bu da əsasən ailə-məişət leksikası, müxtəlif xitab-müraciətlər, frazeologizmlər, dualar və qarğışlarla ifadə olunur.

Manifestation of the features of family-everyday life style in the story “Boghach Khan Son of Dirse Khan” of the epos “The Book of Dede Korkut”

Summary

The article deals with the peculiarities of the family –everyday life style, the place and position of the family -everyday life style in the system of the functional styles of the Azerbaijani literary language, consideration of various classifications of prominent scientists regarding this style. Studies show that the role of Azerbaijani folklore, particularly epics, in the study of the features of family -everyday life style is inestimable. In this sense, the epos "The Book of Dede Korkut" is considered the first most reliable and richest monument of the early Middle Ages.

The article deals with the analysis of the features of family-everyday life style in the story “Boghach Khan Son of Dirse Khan” of the epos "The Book of Dede Korkut". In this story, stylistic features are observed in the context of the addresses of a husband to his wife, wife to husband, mother to son, son to mother, and this is mainly expressed by family -everyday life vocabulary, various addresses, phraseological units, prayers and curses.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova